

SEYİD NİGARİNİN ÇAYNAME MESNEVİSİ

Pərvanə Bayram
Qafqaz Universiteti Pedaqogika Fakültəsi
Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölməsi
pervane32@yahoo.com

Xülasə

XIX əsr şairi Seyid Nigarinin yazdığı Çaynamə məsnəvisi təsəvvüfi məzmunlu bir əsərdir. Şair bu əsərini klassik məsnəvi ənənəsinə uyğun olaraq bölümlərə görə tərtib etmişdir. Əsərdə samovarı vəfali aşiqə bənzədən şair, onun müxtəlif hissələrinə də təsəvvüfi məzmunlar yükləmişdir. Şair ilahi eşq ilə yanib tutuşan samovarın qaynatdığı çayı ilahi eşqin şərabına oxşadaraq bu çaydan içənlərin qəlbinə fərəh və sevinc gəldiyini poetik bir dil ilə ifadə edir.

Açar kəlimələr: allegorik məsnəvi, təsəvvüf, Çaynamə məsnəvisi, şəhrəngiz, ilahi şərab.

THE CHAYNAME DISTICH OF SAID NIGARI

Abstract

The mystic work of XIX writer Nigari “chayname” is very pithy and meaningful. The writer composed this work in divisions in accordance with the content of classical distich. Making alike the samovar with the faithful lover and even loaded its parts another distich contents. The writer likens the boiling tea in the samovar to the divine love and expresses poetically that who drinks from that tea will be filled with joy and gladness.

Key words: allegorical (metaphorical) distich, sufism, mystic, chayname distich, shahrengiz, divine wine.

Məsnəvi kəliməsinin hərfi mənası Ərəb dilində iki, ikili deməkdir. Ədəbiyyatımızda isə eyni vəzində və hər beyti öz arasında ayrı ayrı qafiyələnən şeirlərin adıdır. Məsnəvidə beytlər həm ayrı ayrı qafiyələnəlməlidir, həm də mənalar beyt içində tamamlanmalı və o biri beytlərə keçməməlidir. Beytlər arasında isə sadəcə mövzu birliyi olmalıdır. Klassik ədəbiyyatda 20–30 beytdən yüzlərcə, hətta minlərcə beytə qədər yazılan məsnəvilər vardır. Bu janrdə hər beyt ayrı ayrı qafiyələndiyi üçün şeir yazmaq daha asandır və bu səbəblə də ədəbiyyatımızda məsnəvi janrında yazılan əsərlər daha çoxdur. Xüsusən də dastanlar, tarixi, dini-əxlaqi mövzulu iri həcmli əsərlər bu janrla yazılmışdır. Məsnəvilərin başında çox vaxt qəsidə şəklində tövhid, münacat, nat, mədhiyyə yazılır. Sonra “səbəb-i nəzm-i kitab” başlığı altında əsərin kimə yazıldığı haqqında məlumat verilir. Məsnəvilərdə mövzular bölümlərə ayrılır və başlıqlar daha çox Farsca yazılır. Axırda isə əsər kimin adına yazılmışsa ona dua edilir¹. Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın ustası XII əsrdə yaşamış xəmsə şairi Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi Xəmsəsindəki məsnəvilərlə özündən sonrakı ədəbiyyatda bir məktəb təşkil etmişdir. XIX əsrdə uzunluğu səbəbiylə bu janra olan rəğbət, əvvəlki əsrlərə nisbətən azalsa da bəzi şairlər yenə də bu janrdən istifadə etmişlərdir. XIX əsrdə yaşayan Seyid Nigari də bu janrdə qələmini sınayaraq iki məsnəvi yazmışdır. Nigarinin məsnəvilərində klassik məsnəvi şairlərinin, xüsusən də Nizami Gəncəvinin bariz təsiri görünməklə bərabər, şair, iki məsnəvisində də daha çox XVIII əsr Anadolu sahəsi klassik Türk ədəbiyyatının məşhur şairi Şeyx Galibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən təsirlənmişdir. Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisindəki simvolik məzmunlar və allegorik ünsürlərdən Çaynamədə geniş bir şəkildə istifadə edilmişdir. Şair bu əsərdə samovara və çaya müxtəlif təsəvvüfi məzmunlar yükləmiş və bunların hər biri haqqında poetik bir tərzdə gözəl bənzətmələr yazmışdır.

Çayname-i Seyid Nigari adıyla əruzun Məfu lü/Mə fai lün/Feu lün vəziniylə yazılan əsər, 521 beyitlik təsəvvüfi bir məsnəvidir və bölümlərə ayrılaraq yazılmışdır. On səkkiz bölümdən ibarət olan bu əsərdə klassik məsnəvi ənənəsinə uyğun olaraq hər bir bölümə başlıq verilmiş və başlıqlar ayrı ayrı yazılmışdır.

¹ İpekten H. Əski Türk ədəbiyyatında nazım şəkili və aruz, s. 59–60.

Bəsmələylə başlayan birinci bölümün adı “Bu gülistan-ı hamd-rənadan bir gül-dəstə və bustan-ı şükr-zibadan bir şəmame-i dilbəstədir” şəklindədir. Mənası “bu şükrün gözəl bağçasından bir gül dəstəsi və şükür bağından bir aşiqin ətirli şamamasıdır” olan bu bölüm tövhid olaraq yazılmışdır və 41 beytdən ibarətdir. Əsərə belə başlanır:

Alemlere ey viren nizamı
Hamd sanadır şükr tamamı

İkinci bölüm isə “Bu cənnətistan-ı şəhənşah-ı ənbiyadan bir dəstə gül və çəmənistan-ı sürur-ı asfiyadan bir güldəstə-i behcət-əfza-yı dildir” başlığı altında yazılmış nət bölümüdür. Mənası “bu peyqəmbərlərin şahənşahının cənnət bağçasından bir gül dəstəsi və sevinc çəmənliyinin başcısından könül gözəlliyini artıran bir gül dəstəsidir” olan bu bölüm də 47 beytlidir.

Ey dide-i zübde-i dü âlem
Ey eşref-i nesl-i can-ı Âdem
Her lahza dürud-ı hub her dem
Olsun sana ey Habib-i ekrem
Bir can Muhammed emine
Reşk-dih buy-ı yasemine

Üçüncü bölümde şair “Bu gülzar-ı münacat ü arz-ı hacətdən bir şəmmə bu və çəmənzar-ı tazarru u niyazdan bir nefha-i dil-cudur” başlığı altında məsnəvinin münacat hissəsini yazmışdır. Mənası “bu münacatın gül baxçasından və ehtiyacların dilə gətirilməsindən balaca bir ətir və yalvarıb yaxarma –niyaz etmə çəmənliyindən könül çəkən bir ətirdir” olan bu bölümde şair sahiyə xitabən Allaha yalvarır və əsərini yazma bilmək üçün Ondən yardım istəyir. 83 beytdən ibarət olan bu bölümde şair həm də dua edir.

Lutf eyle be-hakk-ı desti desti
Ser-şar be-bade-i elesti
Luft eyle be-hurmet-i sebu-mey
Meyi ki şevəd be-nale-i ney
Yani ki beni mükerrem itdin
İslam ile şad ü hurrem itdin
Evvel ola ahirimde beyle
Ey Bari-Huda kıl öyle eyle

Dördüncü bölümde “Bais-i nəzm-ı Çay-namə” başlığı altında əsərin yazılış səbəbi verilir. Bu bölüm 8 beytdir.

Bir vakt-i ferah ki peyk-i esrar
Şəhdane sözi lebi şeker-bar
Semavere eyleyüp işaret
Sudan yanaga virüp beşaret

Beşinci bölümde şair “Bu övsaf-ı samovar-ı dil-güşadan bir vasf-ı dil-ara-yı fərəh-fəzadır” başlığı altında samovarin xüsusiyyətlərindən danışır. Mənası “bu ürək açan samovarin vəsflərindən ürəyi fərəhləndirib gözəlləşdirən bir vəsfdir” olan 19 beytlik bu bölümde şair, samovari neylə müqayisə edir. Şair burada Mövləvilik təriqətindən də bəhs edərək “samovar nə çinar, nə də gülnardır, onun aşiqliyinə dəlil içindəki nardır, samovar nə bəzəklidir, nə rəngli; zərrin olması onun öz xüsusiyyəti, öz rəngidir. Qızıl suyuna boyanan onun zahiridir,

içi isə eşq atəşiyə yanmışdır. Samovarin canı könül əhlinin canıdır, onu da samovar kimi eşq atəşiyə yandırılar. Samovar müəmmalı bir dairədir ki içində od ilə su bir yerdə durur. Samovarin atəşgahı məcməyisidir, içindəki od da gülnardır. Burada İbrahim peyqəmbərin atəşə atılması hadisəsinə təlmih edilir. Samovarin su qoyulan yeri dirilik suyunun yeridir, suya bu yer can verməkdədir. Samovarin qaynamağı qaynamaq deyil coşmaqdır, can cümbüşüdür, qaynayan suyu isə elə sudur ki dirilik suyuna bənzəyir. Qaynayan bu suyun yandırıcı isti buxarı uçan quş kimidir, tökülən bu qaynar sular isə Süləyman peyqəmbərin Hüdhdü quşu kimidir. Samovarin özü Simurq quşuna, hər iki tərəfindəki qulpları bu quşunun qanadlarına oxşayır. Bu haliylə samovar sanki Dəhhaqdır iki çiyində də adam yeyən qorxusuz ilanlar vardır. Tütkeşi Mövləvi külahıdır, içi və çözü dərdədən yanmışdır. Dəmkeşi nədir, Məsihin nəfəsi, hər aldığı nəfəs isə Məryəmin qoxusudur. Samovarin başındakı çini çaydan isə sanki taxtında oturan Çin padişahı kimidir. Samovara və çaydana yandan baxanda elə bil ki başında tacıyla oturmuş bir şah baxırsan. Çaydan dəmkeşin üstündə Taymus şah kimi elə oturub ki sanki tovuz quşu sərv ağacının üstündə oturmuşdur. Samovarin qanadları yoxdur ki uçsun amma elə durub, sanki şahbaz quşu kimi uçacaqdır. O könül yandıran samovar yaqutların olduğu yerdir, o parlaq rəng nə ləllər tökər?

Beşinci bölümde şair samovara tamamən təsəvvüfi mənalar yükləyir. Bildiyimiz kimi təsəvvüfün qayəsi insan-ı kâmilə çatmaqdır. İnsan-ı kâmilə çatmaq üçün insanın Haqqı və özünü bilib dərk etməsi lazımdır. İnsan-ı kâmilə çatmağın əsas yolu eşqdən keçir. Bunun üçün də bu yola baş qoyanın eşq odunda yanıb bişməsi və püxtələşməsi vacibdir. Mövlananın dili ilə desək “xamdım, bişdim, yandım”. Aşiqliyin qısa xülasəsi budur. Eşq oduna yanan aşiq bu yolda irəliləyərək sevdiyinə qovuşur. Buradakı əsas sevgili də ilahi sevgilidir. Çaynamə şairi samovarin vəsfinə başlarkən onun “ürək açan, insanı fərəhləndirən vəsflərindən bəhs edəcəyini ifadə edir. O, samovarin qaynadağı zaman çıxartdığı səsləri neyin inləmələrinə, başındakı uzun tütkeşi isə Mövləvi papağına oxşadır. Şair, samovarı mədh edərək onun nə çinar nə də gülnar ağacı olmadığını vurqulayır. Bu ağaclar, sufilərə görə vəhdəti və cənnəti təmsil edər, ayrıca klasik şeirdə uzun boylu gözəl sevgiliyə də bənzədilir. Şair burada samovarı bu vəsflərdən uzaq tutur. Onun vəsflərinin heç bir gözəllik təşbehinə sığmadığını, onun vəfalı aşiq olduğunu deyərək içində yanan atəşin də buna dəlil olduğunu bildirir.

Şairə görə samovar başqa gözəllər kimi bər bəzəkli, rəngarəng də deyildir. Parlaq, zərli olması onun təbii rəngidir. Samovarin çözü qızıl suyuna boyansa da içi eşq atəşiyə yanmışdır. Şair, samovarı eşq oduna yanan aşiqə, külxanını- yəni içində od yanan hissəsini miəmmalı bir dairəyə oxşadaraq od ilə su kimi iki zidd maddənin bir yerdə olmağına diqqət çəkir. Şair samovarin qaynamağını can cümbüşünə- ilahi eşq nəticəsində dərvişin vəcdə gəlməsinə oxşadır. Samovarin qaynayan sularını dirilik suyuna, buxarını uçan quşlara, qaynadağı zaman pıqqıldayıb ətrafa saçılan su zərrələrini isə Süleyman peyqəmbərin Hüdhdü quşuna bənzədir. Göründüyü kimi burada şair, samovarin timsalında bütün təsəvvüfi termin və hadisələrə, məşhur əsərlərə təlmih edir. Əsasən də samovarı və onunla əlaqədar xüsusiyyətləri Mövləvilik təriqətinə, təsəvvüfə, insanın Ələst məclisindən ayrılığının və bu dünya qürbətində düşməsinin təmsilçisi olan neyə, təsəvvüfi əsərlər içində ən məşhur olan Fəridəddin Əttarin Məntiqüt-Teyr adlı əsərinin əsas qəhrəmanlarından Simurq və Hüdhdü quşuna oxşadır. Şair samovarin özünü bəzən Simurq quşuna, qulplarını isə bu quşun qanadlarına, bəzən də Fars mifologiyasında məşhur olan zalım Zöhhaka, qulplarını isə Zöhhakin çiyinlərindən baş qaldıran insan beyni yeyən ilanlara oxşadır. Samovarin dəmkeşini şair, İsa peyqəmbərin nəfəsinə, hər aldığı nəfəsi isə Həzrəti Məryəmin qoxusuna oxşadaraq ədəbiyyatımızda çox istifadə olunan Həzrəti İsanın nəfəsiylə ölümləri diriltmə möcüzəsinə və onun anası Həzrəti Məryəmin başına gələn hadisələrə təlmih edir.

Nigari, samovarin üstünə qoyulan dəm çaydanını taxtında oturmuş Çin padişahına bənzədirək gözəl bir təşbeh sənəti ortaya qoyar. Daha sonra şair bu bənzətməni daha da zənginləşdirərək Taymus şah kimi samovarin üstündə duran çaydanı sərv ağacının üstünə

qonmuş tovuz quşuna oxşadır. Şair samovarin bu ehtişamına və vüqarlı duruşuna özü də heyrət edir və “samovarin uçmağa qanadı yoxdur amma o uçmağa hazırlaşan tovuz quşu kimi durub” deyir.

Altıncı bölüm “İstımdad kərdən-i nazım bəd əz lutf-ı Pərvərdigar əz təb-i şəkər-güftar ü əz eşq-i şirinkar” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “şairin şirin sözlü aşiqdən və onun şirin təbindən sonra Allahın lütfündən yardım istəməsi” olan 13 beytlik bu bölümdə şair, eşq ustasına xitabən çayı ətri etibariylə Xıta müşgünə oxşadaraq onu şərabın yerinə qoyar.

Ey tab-ı şirin ey aşk-ı üstad
Tarh eyleyelim bir özge bünyad
Ol nafe-i ahu çay-ı hoş-bu
İhvan-ı tarik zikri ya Hu

Məsnəvinin yeddinci bölümü “Bu çay-ı müşg-bunun evsafından bir vasf-ı səmən-sadır” başlığı altındadır. Mənası “bu müşk ətirli çayın vəsflərinin bir yasəmən ətirli ifadəsidir” olan 22 beytlik bu bölümdə şair çayı gözəl bənzədarək onun haqqında belə deyir: “Çay nə çay ki sanki Xıta ayəti, onu içməyənlər xəta eyləyər, çayın üzü gözəldir ağzı gül, əndamı lalə, nəfəsi Əzranınki kimi gül ətirlidir. Çay, gül üzlü, könül alan bir gəlidir ki zövq əhlinə fərəh verir. Rəngi gül, ərquvan rəngindədir, içənlərə hərarət verir, nar kimi qırmızı rəngi yaqutu xəcalətdən utandırır. Çayın üzünü sanki mərcan görmüş və onun parlaqlığı yanında cansız olmuşdur. Çayın qırmızı rəngi qanı da qısqandırır. Çay məclisində parlaq şərab da məyusdur, tovuz quşunun qanı çayın yanında rəngsiz qalır. Burada şair orijinal bir bənzətməylə dovşan qanı, xoruz quyruğu ifadələrindən fərqli olaraq çayın rəngini tovuz quşunun qanına oxşadır. Şair, çay haqqında daha necə gözəl bənzətmələrdən istifadə etdikdən sonra “çayın başqa xüsusiyyətləri də vardır ki şəfalıdır, vəba xəstəliyinə də şəfadır. Çay min dərdə dəvadır amma tiryək deyildir, tam tərsinə zəhəri bədəndən təmizləyir” deyir. “Bu sözləri də əbəs yerə demirəm dəmlə bir çay üçün deyirəm. Çay Çin və Xıta ceyranıdır, Xıta müşkü, Maçin gülüdür. Şübhəsiz ki inayət məzhəridir, kəmalının vəsfləri nəhayətsizdir. Çay könül alan bir pərinin yetişdirməsidir, nəfəsi müşk qoxulu, vücudu gül ətirlidir. Çay nəfəs ərbabı, könül əhlidir, bədəni yanq, yanaqları gül, vücudu dağlıdır. Bu dəlili də onun aşıqlığını təsdiq edir. Çay limon ilə bir olunca başqa bir ləzzət verir. Çayın təbi şirin, məzacı da xoşdur. Bəzən onu süd ilə də qarışdırırlar. Əgər çay olan məclisdə qaymaq da olursa bu nəşədən, bu keyfdən usanılmaz” kimi ifadələrdən sonra şair səkkizinci bölümə keçir.

Yedinci bölümdə Qarabağlı şair çaydan və onun xüsusiyyətlərindən danışarkən bizə yaşadığı dövrdə Qarabağda mövcud olan çay içmə ənənəsindən və çayın süfrəyə verilme qaydasından təfərrüatıyla bəhs edir. Burada diqqətimizi çəkən xüsuslardan biri çayın süfrəyə qaymaqla birlikdə verilməsidir. Azərbaycanda mürəbbəylə çay içmə adətindən başqa qaymaqla da içildiyini biz buradan öyrənirik.

Səkkizinci bölüm “Vəsiyyət kərdən-i nazım-ı be-hüma-yı güftar u firistadən-i vey bə-tələb-i yaran çay-ı ənbər-nisar ki ibarətəst əz şəkər ü limon u şir-fəşar u qaymaq-ı dil-cu” başlığı altındadır. “Şairin könül alan qaymaq, təzə sağılan süt, limon və şəkərdən bəhs edən bu ənbər ətirli çay vəya Çaynamə haqqındakı əsəri dostların xahişi ilə onlara söz hüması tərəfindən göndərilən bir vəsiyyətdir” mənasına gələn bu bölümdə toplam 75 beyt vardır. Bu fəsil əsərin klasik məsnəvilərdə yer alan səbəb-i telif bölümüdür.

Şair bu bölümdə sözə xitabən “ey söz hüması indi uç qanadlan, çünki qanadlanmağa yerin var. Durma ayağ al Fransaya ged, şəkər dağını dənglərə vur, qatarı yola sal, dövrən eylə, gəzərək İngiltərə şəkərinə can ver, o canlara zövq verən şəkəri topla, gəmiylə gətir. O yerdə çox qalma yola düş ilahi tövfiqlə təkyəgah et, Misirə ged, o şirin dilbəri-şəkəri tez yola sal, minlərcə afərin al. Limonu, limon duzunu da unutma, hamısını şəkərlə bir yerdə göndər gəlsin. Sonra İsfahan yollarını qət eylə, bəzi məkanlarda təyy-i məsafə edərək qəndi topla və usanmadan karvanla yola sal gəlsin. Çünki ləl alınlı dilbər hər məclisdə şəkər söhbəti

etməkdədir. Bu işdə səbr etmə, qərarlı ol, çünki yolun Turan torpağına düşdü. Səfər zamanı yemək yemə, yatma, çünki yolçuya rahat haramdır. Qorxmadan Xorasana get, oralarda işlər asan olur. Keçdiyən yerlərdə Bistam şahı, Cəm şah və Tus şəhərinin başçıları vardır, onlar ilahi-lahut-şahlardır, onun ayaqlarının altında Nasut quşu-insanlık quşu vardır. Yol sərdarının adı Tayfurdur, məzarı zəvvarları sevindirir. Sən feyz qanadını o məkandan al, teyy-i məkan edərək zamandan keç. Heç fikir çəkmə, Cənab-ı Akdəs səni müqəddəs Məşhəd yollarına çatdırar. Sən Allahı anaraq qanadlan və Tusun eşq şahı ilə dəmsaz ol. Şöhrəti ərşi-bərini ötən Tus şahını gör, o kürsüsündə oturmuşdur. Səkkizinci cənnətin, imamət dayanacağına şahı odur. Sən rıza baxçasına can saç, o yerdə torpaqla bir ol. Sənin cövlan etməyə Allahın rəhməti olacaqdır, sən rıza yoluna şirin canını ver, təklik və feyz qanadlarını al. Xidmətini sidq ürəklə tamamla və qanadlanaraq Cam şəhərinə get. Sən mənim daimi məstliyimi gör. Sən də meyxarlıq et, qədəhin müridi ol, camın şeyxinə əsir olaraq könül ver. O nə şeyxdir ki dörd üzün əsasıdır və kərəmət meracının təməlidir. Deyirlər ki o bu əsrdə Əlidir, kərəmət iqliminə də vəlidir” deyir.

Şair daha sonra “Xarəzmə keç, orada Pəhlivanın məzarının torpağını öp, o kimyadan feyz al, rəh-nümlər diyarına əzm eylə, övliyalar məkanını seyr eylə. O nəfəsi Məsih-i Sara, hər bir nəzərində min iksir, min cahangir olan, irfan qəsrinin taxtında oturan o sərdarın, Allahın sevdiyi qul olan, Məhəmmədül Əminin yolundan gedən o övliyalar padişahının, Buxara sərvəri- Bəhaəddin Nəqşibəndin məzarını, dərgahını ziyarət et, əllərini qaldıraraq sənin şeir aləmində qanadlanman, sənə güc qüvvət verməsi üçün Allaha dua et, o torpaqlardan qılinc kimi bir nüfuz alaraq Teymur kimi çahangirlər padişahı ol. Daha sonra o yerləri də öpərək qanadlan və oradan Səmərqənd şahının- yol üzərində olan Übeydullah Əhrarın, o masivaya sahib, bəşəriyyətin xilasını, yaradılışı Allaha xas olan, dünyaya əhəmiyyət verməyən, ata mindiyi dəmdə qılinc Rumda oynayan o, fəna və bəqa mülkünün sultanının da məzarının torpağını öp ki sənin şeir vadisində qanad çalmağına kömək etsin. Sonra Allaha şükr eylə ki sənə nəzər ərbəbi bu zatların məzarını ziyarət etməyi nəisib eylədi. Sən günəşi və ayı qısqandıran bu şahlardan nəzər aldın. Şübhəsiz ki artıq təbin açılar və muradına çatarsan. Bütün şairlər səni təqdir edirlər, sənin şeirindən nabat və şəkər axar. Səndə əvvəllər bu gözəl təb, gözəl şeir yazmaq qabiliyyəti yox idi, şübhəsiz ki bu səndə bir nəfəsdir, ərbabına bir nəfəs də bəsdir. İndi qanadlan və Xıta yollarına doğru xəta eyləmədən uç, o müşk və ənbərlər diyarına çatanda ahular səni qarşılayacaq, üzünü görmək üçün canlarını, sözlərini duymaq üçün varlarını verəcəklərdir. Çünki onlar səndə var olan ilahi eşqi, məhəbbəti, sənin bu məhəbbət uğrunda məsivadan keçdiyini bilirlər. Əgər sən bir nəfəsində Ya Hu desən məclisində bütün şirlər və ahular toplanacaqdır” deyir.

Çaynamənin təsəvvüfi cəhətdən ən önəmli bölümləri beşinci və səkkizinci bölümlərdir. Şair vermək istədiyi təsəvvüfi məsajları daha çox bu bölümlərdə verir və mənsubu olduğu Nəqşibəndilik təriqətinin tarixi liderlərindən və onların vətənlərindən, məzarlarının yerləşdiyi məkanlardan burada bəhs edir. Şair əsərdə söz hümasına xitabən “qanadlan, ətrafa şəkər saçmaq üçün əvvəlcə Fransaya ged, şəkər dağına yüklə və buraya yola sal. Sonra gözə gözə İngiltərəyə keç və o gözəl İngilis şəkərini gəmiyə yüklə göndər. Daha sonra Misirə get, yenə də şəkərləri yüklə buraya gəlsinlər. Bu arada limon duzunu da almağı yaddan çıxartma” deyir. Şair bu bölümə limondan və limon duzundan bəhs edərək biz limon duzundan hələ XIX əsrdən etibarən istifadə edildiyini anlayırıq.

Şair söz hümasına “daha sonra İsfahana keç və oradan da teyy-i məkan edərək Turana-Türk yurdlarına doğru yola çıx. Buralarda Xarəzmi, Bistamı, Tusunu, bu yerlərin şahlarını-mənəvi böyüklərini ziyarət et, Tayfur adlı yol sərdarının zəvvarları sevindirən məzarını sən də ziyarət et” deyir. Burada artıq maddi ünsürlərdən mənəvi ünsürlərə bir keçiş vardır. “O şahlar mənəviyyət və ilahi eşq iqlimin şahlarıdır. Sən Tus şəhərindəki şöhrəti ərşi də ötüb keçən şahı da gör, ondan da feyz al. O imamət taxtının sərdarındır. Ey təbim, sən feyz qanadını o məkanlardan al, zamandan və məkandan təyy et və qorxma, Allah Təala səni Məşhədə

çatdıracaqdır. Buradakı mənəvi böyüklərlə də görüşəndən və xidmətini tamamlayandan sonra Cam şəhərinə ged, oradakı camın şeyxinə əsir olaraq könül ver”. Şair burada Nəqşibəndilik təriqətinin önəmli təmsilçilərindən şair Abdurrahman Camini nəzərdə tutur.

Şair təbinə, daha sonra Xarəzmə keçib orada Pehlivanın məzarını ziyarət etməyi, onun məzarının torpağından öpərək feyz almağı, bəşəriyyətə yol göstərən mənəvi böyüklərin-övliaların diyarına doğru yola düşüb oradan Buxara şəhərində Bəhaəddin Nəqşibəndin və Səmərqənddə Teymurun məzarlarını ziyarət edəndən sonra Səmərqənddə möcüzələri və mənqibələri ilə məşhur olan Übeydullah Əhrarın məzarını öpüb onun ruhaniyyətindən yardım istəməyi məsləhət görür. Şair bu bölümün sonunda təbinə bütün bu mənəvi gözəlliklərdən ötrü Allaha şükr etməyi də məsləhət görür və “Əgər Allahın bu lütufları sənin üzəində olmasaydı sən belə parlaq bir təbə sahib olub gözəl şeilər yazıb bilməzdin. Şübhəsiz bunlar səndə bir nəfəsdir. Ərbabına bir nəfəs də bəsdir. İndi isə durma qanadlan ey təbim, heç xəta etmədən Xıta məmləkətinə doğru uç və nə zamandır orada səni gözləyən müşq ətirli ahuların yanına ged. Onlar sənə nəfəsinə həsrətdirlər” deyir.

Doqquzuncu bölüm “Dər bəyan-ı övsaf-ı şir-i anbə-r-bu” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “ənber ətirli sütün vəsfi” olan 11 beytlik bu bölümə ənber qoxulu sütdən bəhs edilir. Burada şair sütün xüsusiyyətlərindən, ətrindən dadından, içənlərə verdiyi şirin zövqdən bəhs edərək könül alan bu sütün Xıta müşgündən daha ətirli olduğunu ifadə edir. Burada şair, sütə də təsəvvüfi məzmunlar yükləyərək belə deyir:

Bi-cam içilür o şir bi-leb
Bi-vasat gönül olur leb-a-leb
Nafe-i gazal-i deşt-i vahdet
Nefha-i tezekkür-i dü kelimet
Ur yola katarı bar-ı şiri
Yad eyle yine o dest-giri

Onuncu bölüm “Bu bağçe-i niyazdan bir gonçe-i dil-güşadır” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “bu yalvarma baxçasından ürək açan bir qönçədir” olan bu səkkiz beytlik bölüm məsnəvinin dua bölümüdür. Burada şair “Peyqəmbərimizin üzü suyu hörmətinə diyarıma- vətənimə səlamət ver” deyərək Allaha yalvarır. Daha sonra da tutduğu bu yolda məqsədinə çatması üçün dua edir.

Ey Bari Huda be-hakk-ı Ahmed
Şahən-şeh-i enbiya Muhammed
Evvel ki diyarıma selamet
Bil-emn yatur be-gayr-i afet
İhlas ile olsa arz-ı hacet
Elbette niyaz olur icabet

Məsnəvinin on birinci bölümü “Dər bəyan-ı rucu kərdən-i hüma-yı güftar be-tərəf-i Azərbaycan be-tələb-i qaymaq” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “söz hümasını qaymaq gətirmək üçün Azərbaycan tərəfə göndərmək haqqında” olan dörd beytlik bu bölümə şair, söz hümasınının Azərbaycana dönərək oradan qaymaq istəməsindən bəhs edir.

Azm eyle diyar-ı Şirvanı
Kat eyle reh-i Azərbaycanı
Zira ki gerek o şaha kaymak
fiəvkane yüri nedir usanmak
Bir yer diyem ismidir Karabağ
Cennet yeri abı şir ü kaymaq

On ikinci bölüm “Dər bəyan-ı mənəkəbet-i gülgəşt-i vilayət-i Qarabağ” başlığı altında yazılmışdır. Mənası Qarabağ vilayətində gülgəşt etmənin- gəzmənin mənqibələri olan 53 beytlik bu bölümə şair, vətəni Qarabağ və onun gözəlliklərindən çox gözəl bir üslubla bəhs edir. Əsərin bu bölümü ədəbiyyatımızdakı şəhraşub, şəhrəngiz və ya biladiyyə (şəhraşub bir

şəhərin gözəlliklərindən və gözəllərindən, sənət peşə adamlarından bəhsədən şeirlərdir) türünün ən gözəl nümunəsidir². Şair, bu bölümə əvvəlcə Qarabağın coğrafi xüsusiyyətlərindən bəhs edərək onun qərbinin gözəl Göyçə mahalı, şərqinin isə Şirvandakı Badı-Kubə yəni Bakı, cənub sərhəddinin Araz çayı, şimal hüdudlarının xoş nəfəsli olduğunu deyərək Qarabağı sanki bir dairənin içində peyda olmuş can mərkəzinə oxşadır. Daha sona “Qarabağın çayları uzun, nəhayətsizdir, cənnət kimi hər tərəfi bağ və sularla əhatə olunmuşdur. Atları ceyrana bərabərdir, baxışları vəhşi olsa da mülayimdir, rəngləri xoşdur, zəfəran rəngli ipəyə bənzəyirlər, maral və ceyran sürüsü kimidirlər, ənbər nəfəsli ahuya bənzəyən gözəlləri Xıta ceyranlarını qısqandırır, gəncləri şücaətləriylə dillərə dastan olublar, bura Gülgün və Şəbdizin məkanıdır. Ovlamaq üçün quşları, turac və kəklikləri, kaman qaşlı şirin gözəlləri çoxdur, havası ənbər saçır, səhralarında Numan lələlərinin bitdiyi baxçalar vardır, yaylaqları Allahın inayətiylə yaradılmışdır, çadırlarında gözəllər toplaşır, bahar fəslində çadır quraraq orada səfa sürərlər, səbzələri, otları, çiçək və quşları cənnət bitkilərinə bənzəyir, torpağı əbir və gül qoxuludur, göncələrinin ətri ənbəri belə qısqandırır. Bu yerin hər tərəfi yaşıllıq, hər tərəfi bağ olduğu üçün adını Qarabağ qoyublar. Bu diyarın gəzməli ürək açan yerləri çox olduğundan Şiraza yox Bağdada bənzəyir. Torpaqları münbit və bol məhsullu olduğuna görə Misirdən daha zəngindir. Buranın gözəlləri xoş ətirli və şən, nəşəli olduğundan Misir gözəllərini dilxor eyləyiblər. Könül alan bu gözəllər ayrı bir şeydir ki onları vəsf etməyə ehtiyac da yoxdur. Onsuz da tərifə sığmazlar. Bir yer ki Şirin kimi bir gözəlin taxt gahı, vətəni, hökm sürdüyü yer olmuşdur, oranın gözəllərinin necə olduğuna artıq sən qərar ver. Fərhadı əsas alaraq aşıqları haqqında da məlumat sahibi ol. Könlü əlindən alınmışlarının birisi də mən aşiqəm ki bu mərəkəyə də sadıq dəliləm. Eşq oduyla yanmışlarından birisi Kərəmdir ki o atəşin şövqüylə yanıb möhtərəm olmuşdur” deyir.

Şair bu vəsflərdən sonra sevgilisinə xitab edərək ona belə deyir: “Ey Nigar, könlüm səni yada salanda bu məclisdə sərt daşlar belə yanmağa başladı. Sənə eysiz desəm yalan olmaz, çünki çox gözəlsən. Hər bir baxışında min pəri var, səni sevənlər dərdindən sərsəri olmuşlardır. Səni yerdə necə vəsf edəbilərəm ki, Mövlam sənə göydə yer vermişdir”.

Daha sonra şair davam edərək: “Qarabağın könül əhli insanları səbə nəsimi kimidirlər, onların nəfəsləriylə güllər açılır, sözləri gövhər saçır, şeirləri nabat və şəkər kimidir. Ey qardaş, Qarabağı vəsf etmək buraya sığmaz, bunun üçün başqa bir dəftər lazımdır. Allah qismət eyleyib ömür verərsə, Rus əsarətində olan Qarabağı bir də İslam ilə- yəni bu əsarətdən qurtulmuş bir şəkildə görərik. Aşıqların feyzinin mənəbəyi olan o məkana girdiyin vaxt, torpağını öpərək sözü fəth et və Qarabağa bizdən salam söylə. Çünki ora bizim qədim diyarımızdır, sevgili Nigarımızın da mənzilidir. Dilbərləri səni görəndə ayağının torpağına can verəcəklər, ətrafına toplaşaraq, şəkər saçan gözəl dodaqlarıyla tuti kimi danışacaq, sənə vəsflərini təənnüm edəcəklər”.

On üçüncü bölüm “Dər Bəyan-ı vəsf kərdən-i xuban-ləban-ı şəkkər-əfşan be-hüma-yı güftar” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “dodaqları söz hümasının dodaqları kimi şəkər saçan Qarabağ gözəlləri haqqında” olan otuz beytlik bu bölümə şair, özündən bəhs edərək Qarabağ gözəllərinin dilindən onların şair haqqında dediklərini nəql edir:

Söylər kamusı ki yarımızsın
Serdar-ı serir-i darımızsın
Vacib kamuya sana itaat
Abdane gerek ki şaha hıdmet
Ey mürg-ı hüma-yı Balı-zade
Be-kayd-ı ubal ü balı sade

On dördüncü bölüm isə “Dər bəyan-ı əxz-kərdən-i qaymaq u irsal nümudən” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “göndərilən qaymaqdan şairin anladıkları haqqında” olan qırx iki

² Hüseynov R. Məhsəti necə varsa, səh 55.

beytlik bu bölümde şair, özündən, cəddi Mir Heydər və Mir Balıdan, onların ocaq olmasından bəhs edir; Qarabağın məşhur yerlərini və adamlarını- Sarı Aşıq, Nəbati, Malik Əştəri, şeyxi İsmail Şirvani və digərlərini xatırlayır. Bu bölümde şair eyni zamanda təsəvvüfi görüşlərindən də bəhs edir.

On beşinci bölüm “Dər bəyan-ı mənəqibi cami-yü kəmalatış-şəriat və havi-yü rumuzatit-tarikat və gavvas u biharil-mərifət və muhit ü əsraril-hakikat şeyhuş-şüyuh cənab-ı cənnət-məab Hacı İsmail Əfəndi əş-Şirvani qəddəsallahü təbarəkə və təala və təqəddəsə əsrarühül aziz” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “şəriət elmlərində kamalı çox olan, təriqət elmindəki gizli sirləri özündə toplayan, bilik dənizinin dalqıçı, gerçək sirləri bilən, şeyxlər şeyxi, cənnət məkan Hacı İsmail Şirvani Əfəndi haqqında (Allah onun ruhunu müqəddəs etsin və sevdiklərinin yanında ona yer versin” olan bu bölüm 35 beytlikdir və şair burada mürşidi İsmail Siracəddin Şirvaninin sufiliyindən və bu yoldaki xüsusiyyətlərindən geniş bir şəkildə bəhs edir.

On altıncı bölüm “Dər bəyan-ı izhar-ı səbəb-i şükr-güzari be Huda-yı kərəm-kari” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “mərhəmət və kərəm sahibi Allaha şükr etmək haqqında” olan doqquz beytlik bu bölümde şair, yazdığı əsər üçün Allaha şükr edir.

On yeddinci bölümde şair, “artıq sözü uzatma, məramını tamamladı deyərək əsl mövzuya girir. Bu bölüm “Dər bəyan-ı icra kərdən-i hüma-yı güftar be umurha-yı məzkurə” başlığıyla yazılmışdır. Mənası “adı çəkilən işləri söz hümasının necə yerinə yetirdiyindən bəhs etmək” olan beş beytlik bu bölüm bir girizgah mahiyyətindədir.

Evlad-ı kiramına selam it

İtmam-ı merama azm-i tam it

Əsərin əsas hissəsi və son bölümü olan on səkkizinci bölüm “Dər Bəyan-ı əsashayı samovar” başlığı altında yazılmışdır. Mənası “samovarin əsas xüsusiyyətləri haqqında” olan qırx dörd beytlik bu bölümde şair, bir az samovarin xarici görkəmindən bəhs etdikdən sonra növbəylə könül əhlinin saf, kinsiz sinəsinə bənzəyən billur stəkanlardan vəya Çin naxışlı, zərli kasədən, onun içindəki qırmızı rəngli çaydan, şüşə nəlbəkilərdən, gümüş əndamlı aya bənzəyən qaşıqlardan, çayın yanında süfrəyə gətirilən qaymaq və sütdən, gözəllərin pustanlarına, dərdli aşıqların sarı üzünə oxşayan limonların zəməzəm suyu kimi bol, ləzzətli sularından, limon duzundan, şəkərdən, limon bıçağından, çay süzəndən, şəkəri qarışdıranda çıxan qaşiq səslərindən poetik bir dillə bəhs edir. Şair bəhs etdiyi bu çay dəstgahının hər biri haqqında gözəl təşbihlər edir, onları həm təsəvvüfi, həm də bildiyimiz sıradan mənalarıyla bərabər verir. Məsələn çay süzgəcindən tökülən çaylarla iranlı Molla Hüseyin Kaşifinin övliya mənqibələrindən bəhs edən Rəşahətül Eynil Həyat (həyat gözünün sızıntıları, damcıları) adlı əsərinə təlmih edir; çayın ətriylə də Molla Caminin təsəvvüfi sufi mənqibələrindən bəhs edən məşhur əsəri Nəfəhatü'l-Üns arasında əlaqə quraraq onlara təlmih edir.

Seyyid Nigarinin Çaynamə məsnəvisinin şəkil və məzmunu haqqında bu qədər bəhs etdikdən sonra əsər haqqında bir az məlumat vermək yerinə olacaqdır. Çaynamə məsnəvisi çox orijinal bir əsərdir. Samovar kəlimə olaraq Rus sözüdür. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Rus hakimiyyətinin Azərbaycanda yerləşməsiylə birlikdə ədəbiyyatımızda da çay və samovar haqqında yazılan əsərlərdə bir artışı görülməkdədir. Nigarinin çaynaməsindən başqa onunla eyni əsrdə yaşamış Mir Möhsün Nəvvabın da Samovar və Əşəri-digər adlı balaca bir əsəri vardır. Bundan başqa Cəlil Məmmədquluzadənin 2 dekabr 1889-cu il tarixində yazdığı Çay dəstgahı adlı bir pyesi də vardır. Bu əsərin ən diqqət çəkən cəhəti əhvalatın Zəngəzur mahalında Bərgüşadlı Hacı Rəhim Bəyin evində cərəyan etməsidir. C. Məmmədquluzadənin əsərinin qəhrəmanları samovar, padnos, çaynik, istəkan, nəlbəki, qaşiq, maşa, truba və nökdir. Bu əsərin Nigarinin Çaynamə məsnəvisi əsasında yazılmış olma ehtimalı vardır. Vəya hər iki əsərin Zəngəzur mahalında daha əvvəllər cərəyan etmiş bir hadisə əsasında yazılması da ehtimal oluna bilər. İki əsər arasındakı mövzu və ideya çox fərqli də olsa, əsərdə

istifadə olunan zaman, məkan, əşya və məzmunlar ortaqdır. Seyid Nigarinin özünün də Bərgüşada bağlı Cicimli kəndindən olduğunu burada bir daha xatırlamaq yerində olacaqdır.

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, Türk ədəbiyyatında çay ilə bağlı əsərlər, özəlliklə çay risalələri XVII əsrdən etibarən yazılmağa başlamışdır. XIX əsrdə isə bütün Türk ədəbiyyatında xalqımızın çaya olan marağı nəticəsində çay haqqındakı əsərlərdə artıq görülür. Bu əsərlərdən bəzilərinə çayın vətəninin hansı ölkə olduğundan, hansı ölkələrdə çayın daha çox yetişdirildiyindən və insan orqanizminə olan faydasından geniş bir şəkildə bəhs olunur. Bu əsərlərdən bəziləri haqqında Türkiyədəki universitetlərdə elmi çalışmaları da mövcuddur. Bunlardan biri Mərmərə universitetində Kamer Karavit tərəfindən magistratura işi olaraq yazılan “Türkçə Çay Risalələri” adlı əsərdir.

Seyid Nigarinin yazmış olduğu Çaynamə məsnəvisində şair, XIX əsrdə Azərbaycan xalqının örf və adəti, məişəti, süfrə mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat verir. Əsərdə eyni zamanda şəkərin və çayın timsalında o dövrdəki iqtisadi vəziyyət; çay və şəkərin ən çox hansı ölkələrdə istehsal edildiyi haqqında da məlumat sahibi olur. Ən əsası isə bu əsərin XIX əsr təsəvvüf ədəbiyyatımızın ən önəmli nümunələrindən biri olması və bu dövrdə yaşayan məşhur sufirlə bərabər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri haqqında da məlumat verməsidir. Əsər XIX əsrdə yazılmış məsnəvilər içində öz dolğunluğu və vermək istədiyi ideya etibarıyla da önəmli bir yer tutur. Çaynamənin bir başqa xüsusiyyəti isə alleqorik, realist-yerli, didaktik, aşiqanə və tarixi-mənqibəvi məsnəvilər başlığı altında dəyərləndirilən məsnəvi janrına xas bütün xüsusiyyətlərə burada kompleks halda yer verilməsidir. Çaynamə başlanğıcda alleqorik məsnəvi kimi görünsə də saydığımız bu beş xüsusa içində ətraflı bir şəkildə yer verilmişdir.

Ədəbiyyat

Bilgin, A. Azmi; Divan-ı Seyyid Nigari, Kule Yayınları, İstanbul, 2003. 369 s.

Eraydın S. Tasavvuf ve Tarikatler, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997, 518 s.

Hacıyeva A. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi irsi. Nurlan, Bakı, 2004. 211s.

Hüseynov R. Məhsəti -Necə Varsa. Yazıçı, Bakı, 1989. 334 s.

İpekten H. Eski Türk edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz. Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997. 343s.

Köçərli F.B. Azərbaycan Ədəbiyyatı. Elm nəşriyyatı I-II cild, Bakı, 1978. 595 s.

Şentürk A.A; Kartal A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004. 536 s.

Türkçə Çay Risalələri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Hazırlayan: Kamer Karavit, Danışman: Əminə Gürsoy Naskali. İstanbul,1993.

Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yayınları, İstanbul, 1995.